

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το πρώτο γαλλικό ανάτυπο της περίφημης *Πραγματείας περί τριών απατεώνων*, βάση όλων των εκδόσεων που έχουμε στα χέρια μας σήμερα, φέρει στον κολοφώνα του τη χρονολογία 1716: μολονότι ο συγγραφέας του είναι στην πραγματικότητα άγνωστος, από τους περισσότερους ερευνητές αποδίδεται στον Βαρόνο του Χόλμπαχ. Πρόκειται για ένα λίβελλο του λαϊκού διαφωτισμού όπου όχι μόνο κλιμακώνεται μια μετωπική επίθεση στην οργανωμένη θρησκεία και στους εκπροσώπους της αλλά, επιπλέον, ξανασυναντάμε συνοψισμένες με εκλαϊκευμένο τρόπο διδασκαλίες περί του Θεού και της ψυχής οι οποίες χαρακτηρίζουν μεγάλο μέρος αυτής της φιλοσοφικής παράδοσης – και, βεβαίως, σε ορισμένες τους διατυπώσεις «φωτογραφίζουν» τον εικονοκλαστικό ζήλο και τον κοσμοθεωρητικό υλισμό της Εγκυκλοπαίδειας. Η πρώτη αγγλική μετάφραση έγινε στις ΗΠΑ από το γαλλικό αντίτυπο του 1716, ενώ για περισσότερο από έναν αιώνα αργότερα κυκλοφορούσαν και άλλες παραλλαγές του αρχικού κειμένου: μια ελβετική εκδοχή του 1793, για παράδειγμα, περιέχει σαφώς εκτενέστερη αναφορά στον Μωάμεθ. Ωστόσο το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας του βιβλίου εκτείνεται προς τα πίσω, συγκροτώντας έναν από τους εντυπωσιακότερους φιλολογικούς θρύλους της νεότερης Ευρώ-

της που σε πολλά χαρακτηριστικά του θυμίζει τον φανταστικό ενδοκειμενισμό ορισμένων μυθιστορημάτων του Μπόρχες. Ολόκληρο τον 17ο αιώνα μιλούν για την ιερόσυλη πραγματεία *De Tribus Impostoribus*, επικαλούμενοι τη μαρτυρία ανθρώπων που την έχουν δει, ωστόσο το πρώτο –και ίσως το μόνο πριν από τη γαλλική εκδοχή– λατινικό αντίγραφο φαίνεται πως βρέθηκε το 1706 στη Φρανκφούρτη. Ώς τότε η φήμη του έχει διαγράψει μια εξωφρενική τροχιά προεκτείνοντας όλο και βαθύτερα στο παρελθόν την προέλευσή του, και οι ομιχλώδεις θρύλοι περί τη συγγραφή του το έχουν αποδώσει σε μια πλειάδα ιστορικών προσώπων: ανάμεσά τους διαβάζουμε τα ονόματα του Ραμπελαί, του Καμπανέλα, του Μακιαβέλι, του Έρασμου, του Αρετίνου, του Βοκάκιου, του Πομπονάτσι, φτάνοντας έως τον Αβερρόη και ακόμα τον Φρειδερίκο Βαρβαρόσα.

Θα έλεγε κανείς ότι η μοίρα αυτού του φλογερού αντιθησκευτικού μανιφέστου το φέρνει σε παράλληλη τροχιά με τη ζωή και τη μοίρα των ίδιων των θρησκευτικών μύθων. Τι μπορεί να έχει συμβεί πραγματικά; Με τα σημερινά κριτήρια, και φυσικά με τα δεδομένα που έχουμε στα χέρια μας, το λογικότερο είναι να υποθέσουμε ότι έχουμε να κάνουμε με μια τυπική στην ιστορία των ιδεών συγκάλυψη: μια ανατρεπτική διδασκαλία που η δημόσια έκφρασή της θα είχε αναμφίβολα οδηγήσει στην πυρά –τα χρόνια της Αντιμεταρρύθμισης και των θρησκευτικών πολέμων στην Ευρώπη, άνθρωποι κάηκαν ή λινταρίστηκαν για πολύ μικρότερες παραβάσεις– είναι αναμενόμενο να κυκλοφορεί από στόμα σε στόμα, ή και σε μορφή χειρογράφου που διακινείται ομοίως από χέρι σε χέρι, και επιδιώκει να προσπο-

ριστεί εγκυρότητα, ή υπό ορισμένες συνθήκες και ασυλία, αποδιδόμενη σε πρόσωπα με κάποια αίγλη και κύρος. Το ίδιο θα μπορούσε να έχει γίνει και από την αντίθετη πλευρά: εάν υποθέσουμε ότι κάποιοι από τους διώκτες της βλάσφημης διδασκαλίας την είχαν συναντήσει, σε προφορική ή χειρόγραφη μορφή, θα ήταν εξίσου λογικό να την αποδώσουν σε εξέχοντες πολέμιούς τους, σε ένα παιχνίδι θανάσιμης δυσφήμισης που μπορούσε με αυτό τον τρόπο να αποβεί εξαιρετικά αποτελεσματικό όπλο στις μεγάλες ιδεολογικές διαμάχες της εποχής.

Μια τέτοια υπόθεση φαίνεται εύλογη και πρέπει να θεωρηθεί μάλλον δεδομένη. Ωστόσο μπορούμε να φανταστούμε ένα ακόμη μεγαλύτερο ιστορικό βάθος στα γεγονότα, βάθος που δικαιολογείται απ' όσα γνωρίζουμε σήμερα για τη φιλολογική προϊστορία της νεότερης Ευρώπης. Από τα χρόνια του πρώιμου Μεσαίωνα έχει καταγραφεί μια ιερόσυλη γραμματεία στη λατινική, η οποία βασιζόταν κυρίως σε αντιστροφές των επίσημων τελετουργιών της Εκκλησίας και σε διακωμώδηση των ιερών κειμένων. Γραμμένη σε μεγάλο βαθμό από μοναχούς και σπουδαστές των θεολογικών σεμιναρίων, δεν είχε κατ' ανάγκην αντιθρησκευτική πρόθεση ούτε χαρακτηριστικά επίσημης πολεμικής, με την έννοια που έλαβε ο όρος στους νεότερους χρόνους· προϊόν τηςσχόλης και μιας λίγο έως πολύ παιγνιώδους διάθεσης, έσωζε κάτι από το πνεύμα τού λαϊκού χιούμορ, που είχε το ίδιο μια απώτατη ιερή καταγωγή, καθώς η τελετουργική ιεροσυλία και η βεβήλωση του θείου συνιστούσε αναπόσπαστο μέρος πολλών αρχαϊκών ιερών δρώμενων – και ιδιαίτερα όσων συνδέονταν με τις τελετές της

γονιμότητας και της νέας χρονιάς. Στο βάθος του μανιφέστου που διαβάζουμε σήμερα, και ιδίως σε πολλές λεπτομέρειες του ύφους του, μπορεί κάλλιστα να κρύβεται ένας τέτοιος ρητορικός πυρήνας. Η υπόθεση αυτή εξηγεί προπαντός την εντυπωσιακή αναλογία των θρύλων που συνοδεύουν τούτο το κείμενο με τη ζωή και την κίνηση των ίδιων των θρησκευτικών μύθων. Τη συνέχεια είναι εύκολο κανείς να τη φανταστεί: ένας τέτοιος πυρήνας παιγνιώδους υβρεολογίου και αποκαθλωτικής ρητορείας απέναντι σε καταγιασμένες μορφές και παραδόσεις παραλαμβάνεται από τους λόγιους της Αναγέννησης και του πρώιμου διαφωτισμού (οι οποίοι κατά κανόνα είχαν σοβαρή γνώση των λαϊκών φιλολογικών μορφών και της ανεπίσημης παράδοσης), κάμπτεται ελαφρώς ως προς τη μορφή και τροποποιείται βαθμιαία στο περιεχόμενό του ώστε να υπηρετεί τις καινούργιες ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, και γίνεται έτσι σταδιακά όχημα μεταβίβασης των νέων ιδεών· λίγο αργότερα, οι διαφωτιστές του 18ου αιώνα θα βρουν σε αυτόν ένα έτοιμο μέσο για να εκλαϊκεύσουν τις φιλοσοφικοπολιτικές τους ιδέες και να τους δώσουν χαρακτήρα λαϊκής προπαγάνδας.

Τι λέει όμως το κείμενο; Παρά το πολεμικό ύφος, που εντυπωσιάζει με την πρώιμη βιαιότητά του, οι ιδέες που διωλίζονται μέσα του είναι γνώριμες. Χαρακτηριστικά, αρχίζει και τελειώνει με μια επίκληση στην απελευθερωτική δύναμη της αλήθειας, που είναι η εμμονή ολόκληρου του διαφωτισμού· σε αυτό το πνεύμα, επικεντρώνεται με δηκτικό τρόπο στις αντιφάσεις των ιερών κειμένων, πράγμα που για τη νέα ευαισθησία τής εποχής είναι το ισχυρότερο αντεπιχεί-

ρημα στην αξίωση της θεοπνευστίας. Προπαντός όμως ενδιαφέρεται να καταγγείλει την ίδια την προφητεία ως έγκυρη μορφή λόγου και την εν γένει ιδέα της αποκάλυψης ως γνωσιολογικής πηγής. Την πρώτη φιλοσοφικά επεξεργασμένη μορφή τού επιχειρήματος τη συναντάμε νωρίτερα στον Σπινόζα, όπου όλη η περίτεχνα κατασκευασμένη γνωσιολογία του αποσκοπεί να άρει την εγκυρότητα του προφητικού λόγου, ανάγοντάς τον σε δραστηριότητα της συνείδησης ισοδύναμη με το όνειρο ή τη φαντασίωση (ή, έστω, στην καλύτερη περίπτωση, με την καλλιτεχνική φαντασία). Το επιχείρημα αυτό έχει μια πρόδηλη πολιτική συνέπεια, διότι αν καμία ανθρώπινη εκφορά δεν δικαιούται να διεκδικήσει αξίωση θεοπνευστίας, αίρεται αυτομάτως κάθε de facto προνόμιο, τόσο της Εκκλησίας ή του ιερατείου όσο και της ελέω Θεού μοναρχίας (που υπήρξε στην πραγματικότητα κληρονόμος τους). Πόσο βαρύνων είναι αυτός ο συλλογισμός για τις εκδημοκρατιστικές βλέψεις του διαφωτισμού το αντιλαμβανόμαστε από την επανειλημμένη εμφάνισή του σε όλες τις εκφράσεις του ρεύματος – στον σπινολογικό πανθεισμό όσο και στον υλισμό της Εγκυκλοπαίδειας, στον βολταϊρικό ντεϊσμό όσο και στην κοπιώδη επεξεργασία μιας «φυσικής θρησκείας» εκ μέρους του Ρουσσώ.

Και μόνον αυτό το σημείο, άλλωστε, εξηγεί τον άμεσο πολεμικό στόχο της πραγματείας: ακριβώς οι τρεις μεγαλύτεροι προφήτες, αγγελιαφόροι και χαρισματικοί διαχειριστές του υποτιθέμενου θείου Λόγου – ταυτόχρονα ιδρυτές των τριών αποκλειστικών θρησκειών που συνιστούν τον δεσμευτικό ορίζοντα του νεότερου ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η συμπερίληψη του Μωάμεθ σε αυτούς δεν χρειάζεται ειδική

εξήγηση, αφού τουλάχιστον μέχρι τον 17ο αιώνα το Ισλάμ είναι πληθωρικά παρόν στην ευρωπαϊκή φαντασία, συνιστώντας τον φοβερότερο αντίπαλο και ανταγωνιστή, τον *όμοιο-άλλον* μιας ατέρμονος –και ανησυχητικά αβέβαιης– πολιτικής και ιδεολογικής αντιπαράθεσης. Κάποιοι σημερινοί σχολιαστές, υπό το κράτος επίκαιρων πολιτικών ευαισθητοποιήσεων, θέλησαν να εντάξουν αυτό το μέρος στη μεγάλη παράδοση δαιμονοποίησης του Ισλάμ, και ακόμη πιο ειδικά του Προφήτη του, που διαπερνάει όντως την ευρωπαϊκή γραμματεία από τον Μεσαίωνα μέχρι σχεδόν τις ημέρες μας. Χωρίς αυτό να είναι τυπικά άστοχο, ο συγκεκριμένος λίβελος δεν έχει, πιστεύω, ειδικά στόχο το Ισλάμ και αυτό φαίνεται καθαρά από τη σχετική έκταση που καταλαμβάνει η αναφορά στον Μωάμεθ στο συνολικό κείμενο. Η πολύ εκτενέστερη επίθεση στον Μωυσή, και προπαντός η απόπειρα αποκαθήλωσης του Ιησού που είναι η απολύτως μακροσκελέστερη, δείχνουν ότι στόχος του συγγραφέα είναι κυρίως η *δική του* θρησκεία: με τους θεσμούς και τους εκπροσώπους της, εννοείται, αλλά και μ' ό,τι διατηρεί συγγένειες ή αναλογίες μαζί της.

Το κείμενο θα προχωρήσει σε μια ιστορική απόπειρα απομύθευσης της θρησκείας, επίσης χαρακτηριστική του νέου ευρωπαϊκού πνεύματος. Πηγή της θρησκευτικής πίστης είναι αρχικά ο φόβος του ανθρώπου απέναντι στο άγνωστο και εν συνεχεία η πανουργία των κυρίαρχων, που εκμεταλλεύονται για λογαριασμό της αυτόν το φόβο. Η ολοκλήρωση της απομύθευσης οδηγεί σε δύο πανίσχυρες εξισώσεις στις οποίες, το βλέπουμε καθαρά, αποκρυσταλλώνεται με τον πιο τυπικό τρόπο το όλο πνεύμα του διαφω-

τισμού: Θεός=φύση, φυσικός νόμος=ορθός λόγος. Αν για την αισιόδοξη στιγμή του διαφωτισμού το μεγάλο βιβλίο της Φύσης είναι η μόνη αδιάψευστη πηγή γνώσης απέναντι στη «σολωμονική» των Γραφών, δεν λείπει παρά ταύτα η άλλη, ζοφερή του στιγμή που προσάγει επίμονα την πραγματική αδικία και οδύνη ως αναίρεση κάθε αρμονιστικού θρησκευτικού οράματος. Εδώ βρίσκει τη θέση του και το περίφημο θεολογικό αντεπιχείρημα, αναδιατυπωμένο για τις ανάγκες της παρούσας πολεμικής, σχετικά με την αγαθότητα του Θεού ενώπιον τού κακού: δεδομένης της αδικίας και της οδύνης του κόσμου, ο Θεός είναι αδύνατο πλέον να διατηρεί ταυτόχρονα τα κατηγορήματα του πανάγαθου και του παντοδύναμου, από τα οποία πρέπει κατ' ανάγκη να διαλέξει το ένα – ή, αλλιώς διατυπωμένο, είτε ο διάβολος είναι συνεργός και όργανο ενός καταχθόνιου θεϊκού σχεδίου είτε ο ίδιος ο Θεός είναι ισοδύναμος ανταγωνιστής του διαβόλου σε μια αναμέτρηση την έκβαση της οποίας δεν μπορεί να εγγυηθεί κανείς.

Υπάρχει τέλος ένα πιο φιλοσοφικό κομμάτι όπου ο ανώνυμος συγγραφέας αποπειράται να διατυπώσει τις απόψεις του για τη φύση της ψυχής. Ύστερα από μια πρώτη ιστορική επισκόπηση των αρχαίων αντιλήψεων –όχι απαλλαγμένη από λάθη αλλά με σωστή πυξίδα– θα καταλήξει:

Υπάρχει στο σύμπαν ένα πολύ λεπτό ρευστό ή μια ύλη πολύ αραιωμένη και διαρκώς κινούμενη, πηγή της οποίας είναι ο ήλιος· η υπόλοιπη διαχέεται στα άλλα σώματα περισσότερο ή λιγότερο, ανάλογα με τη φύση ή την υφή τους. Ιδού ποια είναι η ψυχή του κόσμου· ιδού τι τον κυβερνά και τον ζωογονεί και από το οποίο ένα τμήμα διανέμεται στα μέρη που τον απαρτίζουν. Αυτή η ψυχή είναι η πιο αγνή φωτιά που υπάρχει στο

σύμπαν. Δεν καίει από μόνη της αλλά, διαμέσου των διαφόρων κινήσεων που δίνει στα μόρια των άλλων σωμάτων στα οποία εισέρχεται, κάνει αισθητή τη θερμότητά της. Η ορατή φωτιά περιέχει περισσότερη από αυτή την ύλη απ' όσο ο αέρας, τούτος περισσότερο από το νερό, και η γη περιέχει πολύ λιγότερη· τα φυτά περιέχουν περισσότερη απ' όσο τα μέταλλα, και τα ζώα ακόμη περισσότερη. Τέλος, αυτή η φωτιά, κλεισμένη μέσα στο σώμα, το καθιστά ικανό για αισθήματα και είναι αυτό που ονομάζουμε *ψυχή*, ή αυτό που ονομάζουν *ζωικό πνεύμα*, που διανέμεται σε όλα τα μέρη του σώματος. Όμως είναι βέβαιο ότι αυτή η ψυχή, η οποία είναι της ίδιας φύσης σε όλα τα ζώα, διαλύεται με το θάνατο του ανθρώπου όπως και με το θάνατο των ζώων.

Όσο ορθό και αν είναι να διακρίνουμε εδώ μια απόπειρα υλιστικής αναγωγής των «πνευματικών» φαινομένων, σε αρμονία με το μονιστικό όραμα που ενέπνεε σε ποικίλους βαθμούς τις νέες κοσμολογικές αντιλήψεις, ακόμη καθαρότερα διακρίνεται μια τεράστια «μυστική» τροχιά του δυτικού πνεύματος, η οποία έρχεται τουλάχιστον από τον Εμπεδοκλή, περνάει από την ευρωπαϊκή και αραβική αλχημεία, διαποτίζει μια εναλλακτική ερμηνεία του αριστοτελισμού μέσ' από τον Αβερρόη και τον Τζορντάνο Μπρούνο, για να παραληφθεί εντέλει από τον Σπινόζα και τις πιο τολμηρές εκδοχές της νέας επιστήμης. Στο τέλος-τέλος, η θρυλική γενεαλογία του κειμένου δεν στερείται τα πραγματικά της ερείσματα.

Εκείνο που πιο πολύ εντυπωσιάζει, όπως είπα, είναι η βιαιότητα του ύφους στο οποίο είναι γραμμένος αυτός ο λίβελος. Ο σαρκασμός και η αποκαθήλωση καθαγιασμένων συμβόλων, ο σκωπτικός τόνος (που χαρακτηρίζει ειδικά το κομμάτι το αναφερόμενο άμεσα στους προφήτες, υποδεικνύοντάς μας ότι πρόκειται ίσως για το παλαιότερο κειμε-

νικό στρώμα), ο χονδροειδώς απερίφραστος χαρακτήρας των κατηγοριών που εκτοξεύει είναι ασυνήθιστα για τη μάλλον περίτεχνη και συχνά υπαινικτική ρητορική του λόγιου διαφωτισμού. Ό,τι κι αν μαρτυρεί για την απώτατη καταγωγή του κειμένου, το ύφος αυτό είναι ο προάγγελος κάποιων εξελίξεων τις οποίες, χωρίς τον μεσολαβητικό κρίκο που μας προσφέρει, συνηθίζαμε να πιστεύουμε περισσότερο χασματικές. Άμεσος διάδοχός του είναι αναμφίβολα οι πυρακτωμένοι σχοινοτενείς μονόλογοι των βέβηλων χαρακτήρων του Ντε Σαντ· σε μακρύτερη ωστόσο ιστορική προοπτική, σ' ένα αργαγές νήμα που κρατάει δεμένη την ακραία ρομαντική παραφορά με μια βία ήδη αναφλεγμένη στην καρδιά του διαφωτισμού, είναι –πιστεύω– εκείνο που επέτρεψε να εγερθεί ένα μνημείο της πολεμικής όπως ο *Αντίχριστος* του Νίτσε.

ΦΩΤΗΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ